

ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK VE ANAYASAL YURTSEVERLİK BAĞLAMINDA 1982 ANAYASASI'NDA KÜLTÜREL KİMLİK HAKLARI VE YURTTAŞLIK

Ferit YOLCU*

Hüseyin Murat IŞIK**

ÖZ

Bu çalışma kapsamında Anayasal Yurtseverlik anlayışının ilkeleri itibariyle öngördüğü siyasal ve toplumsal düzenin, Türkiye’de uygulanması halinde, “şiddetten arınma”, “birlik içinde çoğulculuk” ve çokkültürlü bir toplum anlayışının yerleşmesine sunabileceği katkıları tartışacağız. Yurttaşlık, Kültürel kimlik, çokkültürlülük ve anayasal yurtseverlik kavramlarının ve Türkiye’de

* Doktora Öğrencisi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, E-Mail: ferityolcu@hotmail.com, ORCID ID: 0009-0006-7921-3392.

** Doç. Dr., Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, E-Mail: isikhm@dicle.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-73173031.

Makalenin Gönderim Tarihi : 28.06.2025.

Makalenin Kabul Tarihi : 13.01.2026.

Bu makale, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi Ferit YOLCU’nun, Doç. Dr. Hüseyin Murat IŞIK danışmanlığında, “Etnik Kimlik Hakları ve 1982 Anayasası” isimli henüz savunulmamış/tamamlanmamış tez çalışmasından türetilmiştir.

vatandaşlık olgusunun irdeleneceği bu analizle, ortaya konulacak bulgular ve çözüm önerileriyle konuya ilişkin akademik bir referans kaynağı oluşturulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çokkültürlülük, anayasal yurtseverlik, 1982 Anayasası, kültürel kimlik, yurttaşlık/vatandaşlık.

CULTURAL IDENTITY RIGHTS AND CITIZENSHIP IN THE 1982 CONSTITUTION IN THE CONTEXT OF MULTICULTURALISM AND CONSTITUTIONAL PATRIOTISM

ABSTRACT

In this study, we will discuss the contributions that the political and social order envisioned by the principles of Constitutional Patriotism, if implemented in Turkey, could make to the establishment of “freedom from violence”, “pluralism within unity”, and a multicultural society. This analysis, which will examine the concepts of citizenship, multiculturalism, constitutional patriotism, and the phenomenon of citizenship in Turkey, aims to create an academic reference source on the subject through the findings and proposed solutions.

Keywords: Multiculturalism, constitutional patriotism, 1982 Constitution, cultural identity, citizenship.

I. GİRİŞ

TBMM'nin 2024 yılının Ekim ayında açılmasının ardından, Türkiye'de etnik kimlik hakları bağlamında Kürt kimliği ve kültürel hak taleplerinin de görüşülmesini içeren bir süreç başlatılmıştır. Bu süreçle ilişkin Mecliste kurulan bir komisyonun çalışmalarının sonunda Meclis Genel Kurulu'na bir rapor sunulması planlanmıştır. Bu süreci yaptığı bir açıklamayla ilk kez duyuran MHP genel başkanı Devlet Bahçeli'nin daha sonra 31 Mart, 1 Nisan ve 2 Nisan 2025 tarihlerinde “Türkgün Gazetesi”nde sürece ilişkin yaptığı açıklamalarda vurguladığı “şiddetten

arınma” “birlik içinde çoğulculuk” ve benzeri kavramların¹ çağrışımları itibariyle, yer yer anayasal vatandaşlık ve çokkültürlülük kavramlarıyla kesiştiği söylenebilir. Biz de bu çalışmamızda, bu süreçten yola çıkarak, Türkiye’de farklı kültürel kimliklerin kendilerini ifade etmelerinin önünde başta 1982 Anayasasının, daha sonra Anayasadaki bu anlayışı yansıtan diğer mevzuat hükümlerinin oluşturduğu hukuki engellerin aşılmasında “çokkültürlülük” anlayışının ve “anayasal yurtseverlik” kavramsallaştırmasının bir çözüm perspektifi sunma imkanlarını tartışacağız. Böylece Türkiye bağlamında bir (yerel) sorunun, liberal kuram perspektifiyle analizi yapılmaya çalışılacaktır.

II. YURTTAŞLIK/VATANDAŞLIK VE KÜLTÜREL KİMLİK

Yurttaşlık, kişi ile devlet arasında hukuki ve siyasi ilişki kuran bir bağdır². 19. yüzyılda ulusal birliğin sadece siyasi ilkelere bağlılığa dayanarak kurulamayacağı yönünde gelişen düşüncelerin etkisiyle, kültürel özellikler üzerinden vatandaşlık statüsü ile bir bağ kurulmaya çalışıldı. Artık vatandaş olmak bazı kültürel özellikleri taşımayı gerektirecekti. Bu özelliklerin en başında da dil gelmekteydi. Çünkü 19. yüzyılda hâkim milliyetçilik anlayışı genellikle dil üzerine temelleniyordu. Yurttaşlık ve ulus-devlete aidiyet duygusunun sadece aynı kültürel değerlerin ve aynı dilin paylaşılmasıyla mümkün olacağı düşüncesi, vatandaşı sadece siyasi olarak tanımlamak değil, onu ortak kültürü ve dili paylaşan ve taşıyan bireyler haline getirme çabaları ile sonuçlanmıştır. Bu da belli bir etnik kimliği temel alan bir vatandaşlık anlayışının hâkim paradigma olmasına sebep olmuştur³. Ne var ki ulus-devletlerin belli bir etnisiteye atıfla toplumu homojenleştirici vatandaşlık

¹ Devlet Bahçeli, *Türkgün Gazetesi*, 2 Nisan 2025, s.8, <https://www.turkgun.com/uploads/1743537436-pdf-turkgun-gazetesi-2-nisan-2025.pdf> , (E.T.: 23.10.2025).; Devlet Bahçeli, *Türkgün Gazetesi*, 2 Nisan 2025, s.10, <https://www.turkgun.com/uploads/1743537436-pdf-turkgun-gazetesi-2-nisan-2025.pdf> , (Erişim T.:23.10.2025).

² Levent Korkut, “Siyasi Kimlik olarak Vatandaşlık: Türkiye’de ve Dünya Devletlerinde Anayasal Vatandaşlık Tanımları”, *İstanbul Medipol Üniversitesi hukuk Fakültesi Dergisi*, 1 (2), 2015, (5-41), s.11.

³ Vahap Coşkun, *Kürt Meselesinin Anayasal Boyutu*, Ankara, Orion Yayınları., 1. Baskı, 2013, s.139.

anlayışı bugün “çok-kültürcülük” veya “anayasal vatandaşlık” gibi kavramlar referans alınarak sorgulanmaktadır.

Etnik grupların kamusal görünürlüğünü kabul eden rejimler bulunduğu gibi, doğrudan veya dolaylı olarak yasaklayan siyasal rejimler de bulunur. Klasik liberal anlayış, genellikle bireysel eşitlik adına ortaya koyduğu homojen vatandaşlık fikriyle, ortak bir kamu kimliğini destekler ve grup kimliklerini tanımaz. Eşitlik savıyla, çoğunluk kültürünün hakimiyetini “geleneksel demokrasi” temelinde esas alan bu yaklaşım, esasında etnik çoğunluğu ve onun kültürünü hâkim konuma getirdiğini demokrasi ile örterek, azınlıkların ve onların kültürlerinin asimile edilmesine zemin hazırlar⁴. “Çokkültürlü anayasal yurttaşlık” ise, bu asimilasyona geçit vermeyecek şekilde formüleştirilmiştir.

Anayasal vatandaşlık temelde ulus-devletlerin homojenleştirici vatandaşlık fikrine karşı bir alternatif geliştirerek ve çokkültürlülüğün önündeki bariyerleri reddederek çokkültürlü bir toplum tasarımı ortaya koyduğundan, içerdikleri anlamlar itibarıyla çokkültürlülük ve anayasal vatandaşlık kavramlarının birbirini tamamlayan bir nitelik arz ettiği söylenebilir⁵. “Çokkültürlü anayasal yurttaşlık” terkihi de bu kavramsal ilişkiyi yansıtır.

Vatandaşlık alanı içinde kimlik sorunlarına çözüm aramak, vatandaşlık tartışmaları yapmayı ve bu tartışma içerisinde vatandaşlığa yalnızca devlete bir siyasal-hukuki aidiyet olarak bakmamayı gerektirir. Aynı zamanda toplumsal bir kimlik olan vatandaşlık, bireyin hakları ile bunun yanında gruba özgü kültürel kimlik hakların tanınmasını; devlet/toplum/birey ilişkilerinin ve toplum-içi ilişkilerin eleştirel bir çözümleme alanıdır⁶. Vatandaşlık anlayışı itibarıyla Kültürel kimliklerin tanınması ise, etno-kültürel toplulukların kültürlerini yaşatarak geliştirmeleri ve kültürlerinin en önemli öğeleri olan dil, din, gelenekler

⁴ Salim Orhan, *Bölünmüş toplumlarda Anayasal Uzlaşma ve Demokrasi*, Ankara, Orion Kitabevi, 1. Baskı, 2020, s.34.

⁵ Çağrıhan Peker, “Anayasal Vatandaşlık ve Çok Kültürlülük Üzerine Eleştiri”, *Kırmızılar*, 04.06.2017 <https://www.kirmizilar.com/anayasal-vatandaslik-ve-cok-kulturluluk-uzerine-elestiri/>, (E.T.: 25.10.2025).

⁶ E. Fuat Keyman, “Türkiye’de Çokkültürlü Anayasal Vatandaşlık ve Demokratikleşme”, in Ayşe Kadioğlu (Haz.), *Vatandaşlığın Dönüşümü*, Can Cemgil (çev.), İstanbul, Metis Yayınları, 3. Baskı, 2022, s.222.

ve kültürel mirasın korunmasını sağlar⁷. Bu tanımın en önemli sonuçlarından birisi de “anadilinde eğitim” yapılmasına imkân verilmesidir.

III. ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK/ÇOK-KÜLTÜRCÜLÜK

Çok-kültürcülük, Liberalizmin toplumsal çeşitliliğe verdiği yanıtlardan biridir. Diğer yanıtlar “hoşgörü” ve “ayrımcılık yapmama”dır. “Hoşgörü”, azınlıkların çoğunluk kültürüne negatif müdahalede bulunmamaları halinde kültürel alanda özgür olmalarına izin vermek anlamına gelir. “Ayrımcılık yapmama”; etnik, ırksal, dini veya ulusal yahut cinsiyetçi gerekçelerle ayrımcılığa karşı bireysel bir hakkın korunması esasına dayanır. Bu hak, klasik liberal anlayışın medeni ve siyasi anayasal hak anlayışının bir uzantısıdır. “Çok-kültürcülük” ise liberal anlayış bağlamında “çok-kültürlülüğün onaylanması”dır. Bu durumun, kültürlerini sürdürmek isteyen ve bunu başarabilen istikrarlı kültürel topluluklardan bir veya birkaçının bulunduğu toplumlarda uygulanmasının mümkün olacağı değerlendirilir⁸.

Yirminci yüzyılın sonuna doğru azınlıklar farklı türden çeşitliliği yansıtan gruplar olarak tanımlanmaya başlanarak azınlıklar sorunu çokkültürlülük bağlamında ele alınmaya başlanmıştır⁹. Hak sahibi olması gereken özneleri ve toplulukları konumları ve büyüklüklerine bakmaksızın ele alan çok-kültürcü anlayış, azınlık ve çoğunluk gibi sınıflandırma ve tanımlamalara gitmeden toplumsal çoğulluğu tarif ettiği için, “azınlık” kavramının azınlık ve çoğunluk tarafından olumsuz anlaşılmasından kaynaklanan rahatsızlıkları gidermiş olur¹⁰. Çok-kültürlülüğü onaylamış bir siyasi toplumda, bir azınlık sorunu veya

⁷ Taha Kurt, *Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku’nda Kültürel Kimlik Hakkı*, (Danışman: Ali Ersoy Kontacı), Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2025, s.175, <https://www.lexpera.com.tr/literatur/tezler/karsilastirmali-anayasa-hukukunda-kulturel-kimlik-hakki>, (E.T.: 25.11.2025).

⁸ Joseph Raz, Multiculturalism: A Liberal Perspective, (29-49), s.29-34, <https://ojs.cimedoc.uniba.it/index.php/postfil/article/download/908/733> , (E.T.: 13.06.2025).

⁹ Kadir Canatan, *Avrupa’da Ulusal Azınlıklar- Hollanda-Friesland Örneği*, İstanbul, Yarın Yayınları, 1. Baskı, 2013, s.44.

¹⁰ Mustafa Koçak, *Çok-Kültürlülük Açısından Dil Hakları*, İstanbul, Liberte Yayınları., 1. Baskı, 2013, s.79,80.

azınlıklara tahammül eden bir çoğunluktan bahsedilmesi söz konusu olmamaktadır. Çokkültürlü bir siyasi toplum çeşitli topluluklardan oluşur ve çok-kültürcü bir devlet tek başına bu toplulukların hiçbirine ait sayılamaz. Bu farklı topluluklardan hiçbirinin hakları, diğerlerinin hoşgörüsüne bağlı kılınamaz¹¹. Eşitlikçi bir toplumsal ve hukuksal düzeni ifade eden çok-kültürcü anlayış, farklılık taleplerine ilişkin sorunların ve çözümlerinin tespitinde elverişli bir bakış açısı sunar¹². “Çokkültürlü anayasal vatandaşlık” kavramındaki “çokkültürlü” terimi de “kültürlerin birbirine denkliliği” anlamındaki bu eşitlikçi düzeni ifade eder. “Anayasal vatandaşlık” kavramsallaştırması, başta vatandaşlık tanımından yola çıkarak, böyle bir çokkültürlü toplumun anayasal temellerini atabilir. Bu temel, çok-kültürcü uygulamaların dinamizmine kaynaklık edip çok-kültürcülüğün hâkim anlayış haline gelmesine yardımcı olacaktır.

Çok-kültürcülük konusunda çok çeşitli farklı bakış açısı ve tartışma bulunsun da, bu görüşü savunanların yaklaşımları temelde liberteryen ve komüniteryen olmak üzere iki farklı çok-kültürcü modele indirgenebilir. Liberteryen yaklaşım, hakların bireysel ekseninde düzenlenmesini; komüniteryen yaklaşım ise, hakların gruplar ya da topluluk ekseninde düzenlenmesi gerektiğini savunmaktadır. Liberteryen yaklaşıma Will Kymlicka'nın “çokkültürlü yurttaşlık”, komüniteryen yaklaşıma ise Charles Taylor'un “tanınma politikası” birer örnek olup, Liberteryen ve komüniteryen çok-kültürcülüğün genel itibarıyla bu yaklaşımlar etrafında tartışıldığı söylenebilir¹³.

¹¹ Raz, *Op. Cit.*, s.29-34.

¹² Koçak, *Op. Cit.*, s.79,80.

¹³ Rıdvan Şimşek, Liberteryen ve Komüniteryen Çokkültürcülük Dikotomisi, *IİB International Refereed Academic Social Sciences Journal SPECIAL ISSUE 2 2012 Volume: 03 Issue: 07 Kodu:JEL Y, s.95*, https://www.academia.edu/44905968/L%C4%B0BERTERYEN_VE_KOM%C3%9CN%C4%B0TERYEN_%C3%87OKK%C3%9CLT%C3%9CRC_%C3%9CL%C3%9CK_D%C4%B0KOTOM%C4%B0S%C4%B0_R%C4%B1dvan_%C5%9EC%C4%B0M%C5%9EEK, (E.T.:27.10.2025).

IV. TÜRKİYE’DE VATANDAŞLIK

Türkiye’de milliyetçilik fikriyle işleyen yüz yıllık bir vatandaşlık kurumundan bahsetmek mümkündür. Tek-tip bir ulus yaratma işinde önemli bir mesafe alınmış ancak ciddi bir dirençle de karşılaşmıştır¹⁴.

“*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle (Türk) itlak olunur*” şeklindeki 1924 anayasasıyla Cumhuriyet, Osmanlıdaki vatandaşlık anlayışından tam ayrılan ve Türklük dairesinde gerçekleşmesi beklenen asimilasyonist bir yurttaşlık yaklaşımını devreye sokmuştu. “Gerçek Türkler” ve “vatandaşlık itibariyle Türk olanlar” şeklinde bir ayırım içeren bu tanım¹⁵, hem 1961 hem de 1982 Anayasasında düzenlenen; “*Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür*” biçiminde daha katı bir tanımlamaya yerini bırakmıştır. 1924 Anayasası’ndaki düzenleme Türklüğü vatandaşlık bağı yönünden kabul ederken, hem 1961 hem de 1982 Anayasasında, vatandaşların tümü “Türk” olarak kabul edilmiş ve bu hükümle de aslında, vatandaşlıktan ziyade “Türklük” tanımlanmıştır. Bu tanımdaki, Türklük’ten de kastedilenin “Türk” etnisitesi mi yoksa bir üst kimlik olarak başka etnik veya etno-dinsel grupları da barındıran bir vatandaşlar topluluğu mu olduğunun tespiti ayrıca önem arz etmektedir¹⁶.

Anayasa Mahkemesi kararlarında da belirtilen devletin resmi tezine göre, “Türklük”, herhangi bir etnisiteyi kastetmeyen bir üst kimlik olarak ifade edilse de; kurucu elitin söylemlerinden, hukuki düzenlemelerden, yargı kararlarından ve uygulamada gerçekleşen örneklerden anlaşılacağı üzere, Türkiye’de “Türklük” kavramı çoğu defa hukuken ve fiilen etnik aidiyete atıfla kullanılmış ve diğer etnik, dilsel ve dinsel kimlikler ve kültürel kimlik hakları tanınmamıştır¹⁷. Türk etnisitesini refere eden bu tanım ile amaçlanan ise Türkiye’de yaşayan ve birçok farklı etnik kökene sahip bireylerin, dili Türkçe olan ortak bir ulusal kültür dairesine dâhil edilmek suretiyle dönüştürülüp asimile

¹⁴ Mesut Yeğen, “Yeni Anayasa Eski Yurttaşlık”, in Vahap Coşkun (Ed.), *Toplumsal Barışın İnşası Sivil Bir Anayasa Arayışı*, İstanbul, Sena Ofset, 1. Baskı, 2009, s.72,73.

¹⁵ *Ibid*, s.296.

¹⁶ Fazıl Hüsnü Erdem, “Anayasal Vatandaşlık ve Yeni Anayasa”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl 17, Sayı 66, Bahar 2012, s.53, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal/issue/48166/609456>, (E.T.: 27.06.2024).

¹⁷ *Ibid*, s.53.

edilmesidir. Bu anlayışın bir sonucu olarak etnik çeşitliliğin tanınmasına dönük talepler, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kimlik politikalarında kırılgan bir zemin oluşturmuştur.¹⁸ Bu zemin ise, toplumsal ve ideolojik bir kutuplaşmaya neden olmuştur. Nitekim bugün Türkiye’de siyasi partilerin seçmenlerinin etnik, mezhepsel ve ideolojik aidiyetleri ile bu partilerin programlarında benimsemiş oldukları değerler arasında bir paralellik bulunduğu söylenebilir¹⁹.

Türkiye’de, resmi uygulamalarda Hanefi-Sünni-Müslüman ve Türk soyuna dayandırılan “makbul vatandaş profili” dışında kalan etnik, dinsel ya da mezhepsel kimliklerin ifade edilmesi doğrudan olmasa da dolaylı olarak yasaklanmıştır. Bir diğer deyişle Müslüman- Türk makbul vatandaş profili dışındaki kimliklerin özellikle kamusal alanda ifade edilmesi neredeyse bütünüyle imkân dışı bırakılmıştır. Bu kontrolcü ve yasakçı yaklaşım, kültürel alanın siyasallaşmasına neden olup toplumsal ayrışma ve çatışma eğilimlerini beslemiştir. Yasakların yumuşatılmasına ilişkin son 20-25 yıllık bir süre içindeki gelişmelere karşın, “anayasal vatandaşlık” anlayışının halen uzağında olduğumuz söylenebilir²⁰. Nitekim anayasal vatandaşlık anlayışına göre öncelikle, vatandaşlık statüsü etnik temelle kurulmamalıdır. Bu nedenle vatandaşlık tanımının etnik atıf ve imalardan arındırılması bu anlayışa yaklaşmanın bir ön gerekliliğidir²¹.

Türkiye’nin, kimlik taleplerine ve bu taleplere ilişkin çatışmalara “anayasal vatandaşlık” içinde çözüm bulma potansiyeliyle iyi, adaletli ve

¹⁸ Şener Aktürk, *Almanya, Rusya ve Türkiye’de Etnisite Rejimleri ve Milliyet*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, 2015, s. 20.

¹⁹ Bahar Öngüç ve Fazıl Hüsnü Erdem, “Bütünleştirmeden Anayasal Uzlaşıya Türkiye için Yeni bir Paradigma”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (DÜHFD)*, Cilt: 30, Sayı: 52, Yıl: 2025, (3-41), s.19.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/5280934>, (E.T.:29.09.2025);

“2020 yılına ait bir çalışma’ya göre, çoğunlukla kendisini “Atatürkçü”, “laik”, “modern” olarak tanımlayanlar CHP, “Kürt” olarak tanımlayanlar HDP, “ülküçü” ve “milliyetçi” olarak tanımlayanlar MHP, “muhafazakâr” ve “dindar” olarak tanımlayanlar ise AK Parti seçmenidir.”, TURKUAZLAB, “Türkiye’de Kutuplaşmanın Boyutları”, 2020,

<https://www.turkuazlab.org/ilgili-projelerimiz/turkiyede-kutuplasmanin-boyutlari-2020/>, (E.T. 08.02.2025), Aktaran: Öngüç ve Erdem, *Op. Cit.*, s.19.

²⁰ Erdem, “Anayasal Vatandaşlık ve Yeni Anayasa”, *Op. Cit.* s.55.

²¹ Coşkun, “Kürt Meselesinin Anayasal Boyutu”, *Op. Cit.*, s.154,155.

demokratik bir toplum yönetimi inşa edilebileceği söylenebilir. Türkiye Cumhuriyeti'nin Modernleşme Projesi'nin tamamlanması, çoğulculuk ve çokkültürlülük temelinde yeniden yapılanması sayesinde gerçekleşebilecektir. Bu yapılanma “Çokkültürlü anayasal vatandaşlık” anlayışı içinde, farklı kimliklerin kendilerini ifade etme hakları anayasal güvenceye bağlanarak ve “farklılıklar içinde birlik” sağlanarak gerçekleşebilir²².

Modern vatandaşlık, anlayış farklılıkları bakımından genelde liberal-bireyci ve klasik/cumhuriyetçi geleneğe dayalı olarak tasnif edilir. Liberal bireycilik, bireye öncelik tanıyarak, vatandaşlık statüsüne hak temelli bir tanım getirir ve asgari vazifeler haricinde yükümlülükler getirmez. Klasik/Cumhuriyetçi gelenekte ise, vatandaşlık vazifeler ve topluluğa karşı yükümlülükler diliyle ifade edilir. Bu anlayışta bireylerin yaşamları üzerinde topluluk uğruna bir hak iddia edilebilir²³.

Türkiye’de vatandaşlık kavramı, Cumhuriyet’in ilanının ardından hak ve birey temelli olan liberal-bireyci anlayışa değil, ortak yarara hizmet edecek vazifelere odaklanmış toplum ve devlet temelli olan klasik/cumhuriyetçi anlayış esas alınarak evrilmiştir. Ortak yarar ise, devlet seçkinlerince ileri sürülen çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak idealine dayalı bir medeniyet arzusuna atıfla tanımlanmaktadır. Ortak yararın geliştirilmesine yönelik vazifeler; zaman zaman “öteki” kimliklerin, uygarlaşma amacı veya birlik ve bütünlük bakımından tehdit unsuru olarak resmedilmesi gibi Cumhuriyete ve amaçlarına yöneltilen tehdit algılamaları nedeniyle yeniden üretilebilmektedir²⁴. Nihayet, 1982 Anayasa Koyucu iktidarının da Atatürkçü düşünceyi ve Atatürk milliyetçiliğini, toplumsal uzlaşmayı sağlamanın yegâne ortak paydası olarak gören bir anlayışa sahip olduğu söylenebilir²⁵.

“Kemalist ulusçuluk/Atatürk milliyetçiliği”, çok-kimlikli Osmanlı’nın yıkılışından sonra bir ulus-devlet olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde esas söylem olarak benimsenmiştir. Temel amacı Batılılaştırmak ve bunu da Türkleştirmeye sağlamak olan Kemalist

²² Keyman, *Op. Cit.*, s.219.

²³ Ayşe Kadioğlu, “Türkiye’de Vatandaşlığın Anatomisi”, in Ayşe Kadioğlu (Haz.), *Vatandaşlığın Dönüşümü – Üyelikten Haklara*, Can Cemgil (çev.), İstanbul, Metis Yayınları, 3. Baskı, 2022, s.181.

²⁴ *Ibid*, s.175-178.

²⁵ Serap Yazıcı, *Yeni Bir Anayasa Hazırlığı ve Türkiye, Seçkincilikten Toplum Sözleşmesine*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, 2016, s.72.

ulusçuluk, Cumhuriyet iradesini etnik-kültürel çeşitlilikten yoksun olarak tasarlanmış monolitik görünümde bir kamusal alan ile eşitlemiştir. Bu alanda farklı kültürel kimliklerin görünürlükleri, ulusal birliğe “ayrılıkçı/bölücü” gibi nitelendirmelerle tehdit olarak görülmüş ve yasaklanmıştır²⁶.

V. ANAYASAL YURTSEVERLİK / ANAYASAL VATANDAŞLIK

Anayasal yurtseverlik anlayışına göre, siyasi sadakat bir ulusal kültüre değil, liberal demokratik nitelikte olan bir anayasanın ortaya koyduğu tarafsız normlara, değer ve prosedürlere dayanır²⁷. Bu sebeple vatandaşlık bir ulusal topluma değil, anayasal kurumlara üyelik ve aynı anayasaya bir bağlılıktır²⁸. Buna göre, kültürel, etnik ve dini farklılıkların biçimlendirdiği günümüz çokkültürlü toplumlardaki siyasi kimlik sorunları, türdeş bir kültürü (fiilen çoğunluk kültürünü) referans alan veya etnisiteye atf yapan, dil ve/veya soy birliğine dayanan geleneksel ulus anlayışıyla çözülemez. Habermas’a göre, demokratik düzenin, ulus gibi kader birliğine dayalı bir cemaatte birleşmiş bir zihniyete gereksinimi yoktur. Anayasal ilkeler ve kuralların yerleştiği siyasal bir kültür, bütün vatandaşların ortak bir kültürel veya etnik kökeni paylaşmalarına, aynı dili konuşmalarına dayanmak zorunda değildir. Çokkültürlü toplum örnekleri olan İsviçre ve ABD’de bunu görmekteyiz²⁹. Nitekim, Alman düşünür Dolf Sternberger’e göre, 18. yy.’ın sonuna kadar bütün yurtseverlik biçimleri, yasa ve evrensel özgürlük aşkı olarak anlaşılmaktaydı. Bu bağlamda, aynı anlam çerçevesinde formülleştirilen anayasal yurtseverlik, bir tür, ulus-öncesi yurtseverliğe dönüş olarak anlaşılabilir³⁰.

Anayasal yurtseverlik/vatanseverlik kavramı, “anayasal” sözcüğü ile “anayasacılık” düşüncesini, “yurtseverlik” sözcüğüyle de “sadakat” düşüncesini imlemektedir. Evrenselci ahlak, bu düşüncenin can damarını

²⁶ Öngüç ve Erdem, *Op. Cit.*, s.8.

²⁷ Jan-Werner Müller, *Anayasal Yurtseverlik*, A. Emre Zeybekoğlu (Çev.), Ankara, Dost Yayınları, 2012, s.14; Mustafa Erdoğan, *Özgürlük, Hukuk ve Demokrasi*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1. Baskı, 2018, s.118,119

²⁸ Kadioğlu, *Op. Cit.*, s.183.

²⁹ Erdoğan, *Op. Cit.*, s.118,119.

³⁰ Müller, *Op. Cit.*, s..30.

temsil eder. Bu evrenselci kısım da anayasacılık anlamındaki “anayasal” sözcüğünde imlenir³¹. Kavramın barındırdığı “yurtsever/vatansever” gibi milliyetçilik çağrışımı yapan sözcüklerin ise esasında milliyetçilikten ziyade vatandaşlık/yurttaşlık ile ilgili olduğu söylenebilir³².

Alman düşünürü Jürgen Habermas tarafından tanıtilen ve ülkemizde “anayasal vatandaşlık/yurttaşlık” olarak isimlendirilen bu kavram, yeni bir siyasi kimlik tanımlama teşebbüsü olarak demokratik toplumların günümüzde farklılıkları birbirine denk düzeyde ve barış içinde bir arada yaşatmayı, bugüne dek bastırılmış farklı kültürel kimlikleri de kapsayacak “eşit vatandaşlığı” hâkim kılmayı amaçlamaktadır³³.

Bu anlayışa göre, vatandaşlık tanımı etnik, kültürel veya dinsel bir kimliğe atıf yapmamalı; Devlet, farklı kimliklere karşı tarafsız bir tutum içinde bulunmalı; tüm kimliklerin farklılıklarını ifade etme, koruma ve geliştirmelerine olanak verilmelidir. Kimliklerden birinin herhangi bir ayrıcalığı veya üstünlüğü yoktur ve kimlik ayrımcılık aracı olarak kullanılamaz. Vatandaşlık, toplumu tek tipleştirmenin aracı değil, farklılıkları korumanın bir hukuki kalkandır. Kamu gücü karşısında bütün kimlikler eşit olup, kamu otoritesinin kimliklerden diğerlerini bastırıp asimile etmesine, herhangi birini ise “kayırmasına” izin verilmez. Tüm bu ölçütler dikkate alındığında “anayasal vatandaşlık” kısaca ve özetle; farklı kimliklere mensup bireylerin devlete olan aidiyet duygularını pekiştirmeyi hedefler³⁴.

Farklı kimlikler için demokratik yarışmacı siyasetin zeminini hazırlayan “anayasal vatandaşlık” anlayışı, farklı kimliklerin siyaset yapmalarına ve demokratik zeminde kendilerini ifade etmelerine fırsat tanır ve farklılıkların toplumsal barışına zemin oluşturur ve şiddeti

³¹ *Ibid*, s.17.

³² Erdoğan, *Op. Cit.*, s.111.

³³ Erdem, “Anayasal Vatandaşlık ve Yeni Anayasa”, *Op. Cit.*, s.52.

³⁴ *Ibid*, s.52.; “(...) demokratik olgunluk ve uzlaş kültürünün egemen olduğu, dışlayıcı ve ötekileştirici söylem ve üslubun törpülediği, (...) bir siyaset anlayışının hâkim kılınmasını önemli bulmaktayız.”, Devlet Bahçeli, *Türkgün Gazetesi*, 31 Mart 2025, s.8, <https://www.turkgun.com/uploads/1743405427-pdf-turkgun-gazetesi-31-mart-2025.pdf> , (E.T.: 23.10.2025).

dışlar³⁵. Nitekim, bireylerin sivil ve siyasal haklarının anayasa tarafından korunması ve kimlik haklarının tanınması, şiddete başvurmaksızın aralarındaki sorunları ve meseleleri demokratik alanda müzakere etmelerine olanak sağlar³⁶.

Habermas, Anayasal Yurtseverlik yorumunda, müzakere ve iletişim gibi süreçlere ve kamusal alana odaklanmaktadır. Bu anlayışta, öncelikle toplumun ötesinde konumlanan devlet yerini, hukukun üstünlüğü temelinde işleyen devlete (hukuk devletine) bırakarak çağdaş anayasacılık düşüncesine bağlanır. Bu yaklaşım evrensel normlara güç kazandırarak demokratik prosedürleri garanti altına alır³⁷. Habermas'ın yaklaşımında, ülke, kamu düzeni ve meşru şiddet tekeli gibi devletin geleneksel referansları, kamusal alanda yapılacak açık uçlu bir iletişim ve müzakere süreciyle yer değiştirmektedir. Bu tür bir süreç, resmi olarak anayasa tarafından güvence altına alınan haklarla desteklenmiştir. Habermas'a göre, yurttaş dayanışması, yurttaşların birbirlerini karşılıklı

³⁵ Erdem, “Anayasal Vatandaşlık ve Yeni Anayasa”, Op. Cit., s.53; “tüm partilerin, öncelikle şiddetten arınması, (...) ve demokratik meşruiyet üzerinden siyaset yapması gerekir.” “Hukukun üstünlüğünü, insan haklarını ve barışçıl siyaseti öncelik haline getirmeyi, meşru demokratik zeminde mücadele eden bir parti olmayı zorunlu kılar. Farklı kesimlerden vatandaşların parti içinde ve siyasi süreçlerde temsil edilmesini mümkün kılmayı etnik ve mezhepsel kimliklerin ötesine geçen bir söylem geliştirilmeyi, Türkiye'nin ortak değerlerine ve birlik içinde çoğulculuk ilkesine vurgu yapmayı gerektirir.”, Devlet Bahçeli, Türkğün Gazetesi, 2 Nisan 2025, s.8, <https://www.turkgun.com/uploads/1743537436-pdf-turkgun-gazetesi-2-nisan-2025.pdf>, (E.T.: 23.10.2025).

³⁶ Vahap Coşkun, “Anayasal Vatandaşlık”, in Vahap Coşkun (Ed.), *Toplumsal Barışın İnşası Sivil Bir Anayasa Arayışı*, İstanbul, Sena Ofset, 1. Baskı, 2009, s.83

³⁷ Müller, Op. Cit., s.38; “evrensel demokrasi normu kavramı da göz ardı edilmemelidir”, “evrensel demokrasi normu şiddetin her türlüünü reddetmektedir.”, “Temsil edilmediğini düşünen kişiler/gruplar/kesimler, dışlanmışlık hissiyle ya apolitize olacak ya da tam tersi bir istikamette aşırı politize olarak sisteme ve mevcut yönetime karşı gerçekçi olmayan subjektif değerlendirmelerde bulunabilecektir.”, “Dolayısıyla dışlanma duygusunun azaltılması için, vatandaş ilgilendiren konularda daha açık, adil ve etkili politikalar geliştirme zorunluluğu yanında temsil biçimlerinin geliştirilmesi ve uygulamaların da bu doğrultuda olması gerekmektedir.”, Devlet Bahçeli, Türkğün Gazetesi, 2 Nisan 2025, s.10, <https://www.turkgun.com/uploads/1743537436-pdf-turkgun-gazetesi-2-nisan-2025.pdf>, (E.T.: 23.10.2025).

olarak tanımlarının ve süreklilik içinde bir karşılıklı öğrenme sürecinin yolunu gösteren hür bir söylemin sonucudur³⁸.

Çatışan kanaatlerden ve karşılıklı hayır deme hakkı ve hatta teşvikiyle ortaya çıkacak bilgilerden oluşan tüm argümanlar, politik sistemin bağlayıcı kararlarına bilgi aktarımını sağlayarak en doğru çözümlere ulaşmaya hizmet edebilir. Bir arka plan olarak, ortak bir anayasanın temel ilkeleri ve niyeti üzerinde tüm katılımcıların peşin politik bütünleşmeleri ve varacakları bir mutabakat bütün ihtilafları meşrulaştırır. Bu, hayır demenin açığa çıkan gücünün de tüm kamusal süreçlerde kurumsallaşmasını sağlar³⁹.

Türk anayasal sistemi, siyasi birliği ve sadakati, Türkiye’de resmi ideoloji olarak benimsenen Atatürk milliyetçiliği ve onun uzantısı olan bölünmez bütünlük ilkesi ışığında⁴⁰, etnik-kültürel temelde sağlama düşüncesine dayalıdır. Bu düşünceye bir alternatif olarak Anayasal yurtseverlik anlayışı, öngördüğü ilkeler itibariyle, anayasal sistemin çoğulculuğun gereklerine uyarlanması sağlayabilir⁴¹.

Vatandaşlık tanımı için anayasa değişikliği önerilerinden 2001 yılında Türkiye Barolar Birliği’nin sunduğu “*Devlete yurttaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türkiye Cumhuriyeti yurttaşdır.*” şeklindeki veya 2007’de Ergun ÖZBUDUN’un sunduğu üç ayrı alternatiften biri olan “*Devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türkiye Cumhuriyeti vatandaşdır.*” şeklindeki tanımlar etnik ima içermemeleri itibariyle

³⁸ Müller, Op. Cit., s.37-39; “(...) Milli birliğin ve toplumsal alanda sağlanabilecek bir mutabakat zemininin olmazsa olmazlarından birisi de siyasetteki uzlaşma dinamiklerinin güçlendirilmesi, toplumsal hayata yön veren siyaset kurumunun istikrarlı yapılar halinde tutulabilmesidir.”, “Sosyal alandaki bütünleşme, siyasetteki uzlaşma dinamiklerinin güçlendirilmesiyle yakından ilişkilidir (...)”, Devlet Bahçeli, Türkgün Gazetesi, 1 Nisan 2025, s.10, <https://www.turkgun.com/uploads/1743461705-pdf-turkgun-gazetesi-1-nisan-2025.pdf>, (E.T.: 23.10.2025)

³⁹ Jürgen Habermas, *Kamusal Hayatın Yeni Bir Yapısal Dönüşümü ve Müzakereci Demokrasi*, Tanıl Bora (Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, 1. Baskı, 2023, s.22,23.

⁴⁰ Hüseyin Murat Işık, *Anayasa Mahkemesi Kararlarında Devletin Resmi İdeolojisi*, Ankara, Adalet Yayınları, 1. Baskı, 2012, s.4,5; Fazıl Hüsni Erdem, *1982 Anayasasının Analizi*, Ankara, Orion Yayınları., 1. Baskı, 2012, s.45.

⁴¹ Erdoğan, Op. Cit., s.112.

anayasal vatandaşlık anlayışına yakın birer vatandaşlık tanım örneği olarak gösterilebilir⁴².

VI. SONUÇ VE ÖNERİLER

Anayasal vatandaşlık anlayışı, Türkiye bağlamında dilsel, kültürel ve dinsel farklılıkları kapsayan çatı bir kavram olarak, demokratik yarışmacı siyasetin zeminini hazırlayan, farklılıkların birlikte ve eş düzeyde yaşama ve kendilerini ifade etme haklarını anayasal bir garantiye bağlayan ve çokkültürlülük ve çoğulculuk temelinde vatandaşlık anlayışının yeniden yapılanmasını sağlayacak bir anayasal model olabilir.

Çokkültürlü bir siyasi toplum çeşitli topluluklardan oluşur ve çok-kültürcü bir devlet tek başına bu toplulukların hiçbirine ait sayılamaz. Farklı toplulukların hiçbirinin hakları, diğerlerinin hoşgörüsüne bağlı kılınamaz. Çokkültürlülüğün onaylanmasının yani çok-kültürcü bakış açısının temel teşkil edeceği bir “anayasal vatandaşlık” anlayışının Türkiye’de yerleşmesi için ilk olarak Anayasanın vatandaşlık düzenlemesinin, etnik vurgu ve imalardan arındırılması gerekmektedir. Daha sonra, Anayasa’nın kültürel kimlik haklarını koruyarak, bu kimliklerin ifade ve yeniden inşa edilmesinin önünde engel teşkil eden diğer hükümlerinin kaldırılması gerekmektedir. Örneğin, Türkçe dışındaki bir dilde, anadilinde eğitim verilmesini yasaklayan Anayasanın 42’nci maddesi bunlardan biridir.

Öncelikle hiçbir kültürün veya kimliğin bir diğerinden üstün ve ayrıcalıklı olmadığı anlayışının anayasanın temel felsefesini yansıtan anayasanın başlangıç (dibace) bölümünden başlayarak ilgili diğer tüm hükümlerine yansıtılmasını sağlayacak anayasa değişikliği somut ilk adım olabilir. İkinci olarak da anayasal anlayışın bir yansıması olarak diğer mevzuatta yer alan ve kültürel hakları yasaklayıcı düzenlemeler ortadan kaldırılmalı, hak ve özgürlüklere saygı bir toplumsal vasata dönüşene kadar devlet organları olabildiğince aktif bir rol üstlenmelidir.

Özetle; anayasal yurtseverlik anlayışı çerçevesinde, özgür ve eşit yurttaşların kamusal alanda bir iletişim ve demokratik müzakere

⁴² Fazıl Hüsnü Erdem, Yunus Heper, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları ve Anayasa Önerileri*, Ankara, Seta Yayınları, 1. Baskı, 2011, s.182.

ortamına dâhil olması, anayasa tarafından güvence altına alınan haklarla desteklenmeli, yurttaşlık pasif bir tabiiyet olmaktan çıkarılmalıdır. Bunun için çağdaş anayasacılık anlayışına uygun şekilde devlet karşısında bireyin temel hak ve özgürlükleri hukuken ve fiilen korunmalı ve hukukun üstünlüğü devletin dayandığı esas felsefe olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aktürk, Şener, *Almanya, Rusya ve Türkiye’de Etnisite Rejimleri ve Milliyet*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları., 1. Baskı, 2015.
- Bahçeli, Devlet, *Türkgün Gazetesi*, 31 Mart 2025, <https://www.turkgun.com/uploads/1743405427-pdf-turkgun-gazetesi-31-mart-2025.pdf> , (E.T.: 23.10.2025)
- Bahçeli, Devlet, *Türkgün Gazetesi*, 1 Nisan 2025, s.10, <https://www.turkgun.com/uploads/1743461705-pdf-turkgun-gazetesi-1-nisan-2025.pdf> , (E.T.: 23.10.2025)
- Bahçeli, Devlet, *Türkgün Gazetesi*, 2 Nisan 2025, <https://www.turkgun.com/uploads/1743537436-pdf-turkgun-gazetesi-2-nisan-2025.pdf> , (E.T.: 23.10.2025)
- Canatan, Kadir, *Avrupa’da Ulusal Azınlıklar- Hollanda-Friesland Örneği*, İstanbul, Yarın Yayınları, 1. Baskı, 2013.
- Coşkun, Vahap, “Anayasal Vatandaşlık”, in Vahap Coşkun (Ed.), *Toplumsal Barışın İnşası Sivil Bir Anayasa Arayışı*, İstanbul, Sena Ofset, 1. Baskı, 2009, s. 81-86
- Coşkun, Vahap, *Kürt Meselesinin Anayasal Boyutu*, Ankara, Orion Yayınları, 1. Baskı, 2013.
- Erdem, Fazıl Hüsnü, *1982 Anayasasının Analizi*, Ankara, Orion Yayınları, 1. Baskı, 2012.
- Erdem, Fazıl Hüsnü, “Anayasal Vatandaşlık ve Yeni Anayasa”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl 17, Sayı 66, Bahar 2012, s.49-56., <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal/issue/48166/609456>, (E.T.: 27.06.2024).
- Erdem, Fazıl Hüsnü, Yunus Heper, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları ve Anayasa Önerileri*, Ankara, Seta Yayınları, 1. Baskı, 2011.
- Işık, Hüseyin Murat, *Anayasa Mahkemesi Kararlarında Devletin Resmî İdeolojisi*, Ankara, Adalet Yayınları, 1. Baskı, 2012.
- Erdoğan, Mustafa, *Özgürlük, Hukuk ve Demokrasi*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1. Baskı, 2018.
- Habermas, Jürgen, *Kamusal Yaşamın Yeni Bir Yapısal Dönüşümü ve Müzakereci Demokrasi*, Tanıl Bora (Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, 1. Baskı, 2023.

- Kadioğlu, Ayşe, “Türkiye’de Vatandaşlığın Anatomisi”, in Ayşe Kadioğlu (Haz.), *Vatandaşlığın Dönüşümü – Üyelikten Haklara*, Çev. Can Cemgil, İstanbul, Metis Yayınları, 3. Baskı, 2022, s.167-184.
- Keyman, E. Fuat, “Türkiye’de Çokkültürlü Anayasal Vatandaşlık ve Demokratikleşme”, in Ayşe Kadioğlu (Haz.), *Vatandaşlığın Dönüşümü– Üyelikten Haklara*, Can Cemgil (çev.), İstanbul, Metis Yayınları, 3. Baskı, 2022, s. 218-244.
- Koçak, Mustafa, *Çok-Kültürlülük Açısından Dil Hakları*, İstanbul, Liberte Yayınları, 1. Baskı, 2013.
- Korkut, Levent, “Siyasi Kimlik olarak Vatandaşlık: Türkiye’de ve Dünya Devletlerinde Anayasal Vatandaşlık Tanımları”, *İstanbul Medipol Üniversitesi hukuk Fakültesi Dergisi*, 1 (2), 2015, s. 5-41.
- Müller, Jan Werner, *Anayasal Yurtseverlik*, İstanbul, Dost Yayınevi, 1. Baskı, 2012.
- Raz, Joseph, Multiculturalism: A Liberal Perspective, s. 29-49, <https://ojs.cimedoc.uniba.it/index.php/postfil/article/download/908/733> , (E.T.: 13.06.2025).
- Öngüç, Bahar ve Fazıl Hüsnü Erdem, “Bütünleştirmeden Anayasal Uzlaşıya Türkiye için Yeni bir Paradigma”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (DÜHFD)*, Cilt: 30, Sayı: 52, Yıl: 2025, s. 3-41., <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/5280934>, (E.T.: 29.09.2025).
- Peker, Çağrıhan, “Anayasal Vatandaşlık ve Çok Kültürlülük Üzerine Eleştiri”, *Kırmızılar*, 04 Haziran 2017, <https://www.kirmizilar.com/anayasal-vatandaslik-ve-cok-kulturluluk-uzerine-elestiri/> , (E.T.: 25.10.2025).
- Salim Orhan, *Bölünmüş toplumlarda Anayasal Uzlaş ve Demokrasi*, Ankara, Orion Kitabevi, 1. Baskı, 2020.
- Şimşek, Rıdvan, Liberteryen ve Komüniteryen Çokkültürcülük Dikotomisi, *İİB International Refereed Academic Social Sciences Journal SPECIAL ISSUE 2 2012 Volume: 03 Issue: 07 Kodu:JEL Y*, https://www.academia.edu/44905968/L%C4%B0BERTERYEN_VE_KO_M%C3%9CN%C4%B0TERYEN_%C3%87OKK%C3%9CLT% *DÜHFD, Cilt: 30, Sayı: 53, Yıl: 2025, s. 771-788*

[C3%9CRC%C3%9CL%C3%9CK_D%C4%B0KOTOM%C4%B0S%C4%B0_R%C4%B1dvan_%C5%9E%C4%B0M%C5%9EEK](https://www.lexpera.com.tr/literatur/tezler/karsilastirmali-anayasa-hukukunda-kulturel-kimlik-hakki), (E. T.: 26.10.2025).

Taha KURT, *Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku'nda Kültürel Kimlik Hakkı*, (Danışman: Ali Ersoy Kontacı), Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2025, <https://www.lexpera.com.tr/literatur/tezler/karsilastirmali-anayasa-hukukunda-kulturel-kimlik-hakki>, (E.T.: 25.11.2025).

Yazıcı, Serap, *Yeni Bir Anayasa Hazırlığı ve Türkiye, Seçkincilikten Toplum Sözleşmesine*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, 2016.

Yeğen, Mesut, “Yeni Anayasa Eski Yurttaşlık”, in Vahap Coşkun (Ed.), *Toplumsal Barışın İnşası Sivil Bir Anayasa Arayışı*, İstanbul, Sena Ofset, 1. Baskı, 2009, s.71-80.